

**PERANAN BADAN KERAJAAN DALAM PERUSAHAAN DAN PERNIAGAAN
ORANG MELAYU DI TERENGGANU, 1900-1941**

***THE ROLE OF GOVERNMENT BODIES IN THE MALAY ENTERPRISES AND
BUSINESSES IN TERENGGANU, 1900-1941***

Norazilawati Abd Wahab*
Universiti Sultan Zainal Abidin (UniSZA), MALAYSIA

Arba'iyah Mohd Noor**
Universiti Malaya, MALAYSIA

Ruzaini Sulaiman***
Universiti Malaysia Terengganu, MALAYSIA

Ruhaizan Sulaiman****
Universiti Sultan Zainal Abidin (UniSZA), MALAYSIA

Abstrak

Kerajaan memainkan peranan yang cukup penting untuk menjana keseimbangan pembangunan sesebuah negeri. Malah, perkembangan sesuatu kelompok masyarakat juga berkait rapat dengan sistem dan dasar yang telah diwujudkan oleh sesebuah badan kerajaan. Ini kerana, badan kerajaan merupakan salah satu ejen dan alat penggerak utama ke arah perubahan masyarakat daripada bersifat statik dan tradisional kepada masyarakat yang lebih maju dan progresif. Oleh itu, artikel ini bertujuan melihat sejauh mana peranan yang dimainkan oleh badan kerajaan seperti Majlis Bandaran Terengganu, *Terengganu Arts and Craft Society (TACS)*, *Malayan Art and Craft Society (MACS)*, *Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A)*, *British Empire Exhibition (B.E.E)* dan Pejabat Perusahaan dan Perniagaan (*Trade and Industry's Office*) dalam membantu meningkatkan perkembangan kegiatan perusahaan dan perniagaan orang Melayu di Terengganu dalam tempoh 1900 hingga 1941. Kajian ini menggunakan kaedah kualitatif yang melibatkan pengumpulan dan analisis data daripada sumber-sumber primer yang diperolehi daripada Arkib Negara Malaysia seperti CO 840/1 (*Terengganu Administration Report, 1910-1930*), CO 840/2 (*Terengganu Administration Report 1931-1940*), Fail Setiausaha Kerajaan Negeri Terengganu dan Fail British Adviser Terengganu. Selain itu, sumber sekunder turut digunakan seperti jurnal, buku, bab buku dan majalah bagi mengukuhkan lagi kajian yang dijalankan. Hasil kajian mendapati bahawa, kewujudan pelbagai badan kerajaan di Terengganu berjaya memainkan peranan yang cukup penting dalam mengembangkan perusahaan dan perniagaan orang Melayu di Terengganu dalam tempoh 1900 hingga 1941.

Kata kunci: Badan Kerajaan, Perusahaan, Perniagaan, Melayu, Terengganu

Abstract

Government bodies play an important role in generating a balanced development of a state. In fact, the development of a society is also closely related to the systems and policies that have been established by a government body. This happens because the government body is

one of the main agents and driving tools in changing society from a static and traditional to a more developed and progressive society. Therefore, this article aims to see the extent of the role played by government bodies such as Terengganu Town Council (Majlis Bandaran Terengganu), Terengganu Arts and Craft Society (TACS), Malayan Art and Craft Society (MACS), Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A), British Empire Exhibition (B.E.E) and the Trade and Industry's Office in helping the Malay enterprise and business activities in Terengganu from 1900 to 1941. This study used a qualitative method which had involved collecting and analysing data from primary sources obtained from the National Archives of Malaysia such as CO 840/1 (Terengganu Administration Report, 1910-1930), CO 840/2 (Terengganu Administration Report 1931-1940), Terengganu State Secretary File, and British Adviser Terengganu File. In addition, secondary sources such as journals, books, book chapters, and magazines were also utilised to further strengthen the study conducted. The results of the study found that the existence of various government bodies in Terengganu managed to play a significant role in developing Malay enterprises and businesses in Terengganu from 1900 to 1941.

Keywords: *Government Bodies, Enterprises, Businesses, Malay, Terengganu*

Pengenalan

Kegiatan perusahaan dan perniagaan yang merangkumi perusahaan tekstil, tembaga, perahu, nyor kering, hasil perikanan dan sebagainya di Terengganu merupakan idea dan seni daripada penghasilan kerja tangan dalam kalangan orang Melayu. Melalui hasil kerja tangan ini, akhirnya menyaksikan peralihan aktiviti ekonomi orang Melayu daripada kegiatan perdagangan, pertanian dan perikanan kepada ekonomi berbentuk perusahaan dan perniagaan. Kesannya, ia berjaya mendorong aktiviti budaya Melayu tersebar luas ke Terengganu sehingga membawa kepada gelaran "*Birmingham of the Peninsula*" dalam kalangan pengkaji barat sekitar abad ke-19.

Keadaan ekonomi yang memperlihatkan perubahan setelah hasil perusahaan dan perniagaan berkembang, membawa kebergantungan pihak kerajaan negeri terhadap hasil yang diperoleh kerana ia memberikan nilai pendapatan kepada negeri. Malah, memandangkan ia juga begitu penting, pihak kerajaan mula mengambil pelbagai langkah bagi memastikan kegiatan perusahaan dan perniagaan berada dalam keadaan yang stabil. Oleh itu, artikel ini akan memfokuskan sejauh mana kejayaan badan-badan kerajaan yang ditubuhkan membawa satu bentuk perubahan yang ketara dalam membawa arus kemajuan kegiatan perusahaan dan perniagaan yang dijalankan oleh orang Melayu di Terengganu dalam tempoh tahun 1900 sehingga 1941.

Kajian Literatur

Sekiranya dilihat berdasarkan kepentingan hasil perusahaan dan perniagaan orang Melayu terhadap perkembangan ekonomi Terengganu, tidak mustahil ia mendapat sokongan daripada pihak kerajaan untuk terus memajukannya. Pernyataan ini disokong oleh Maznah Mohamed mengenai kepentingan dan usaha badan kerajaan dalam membantu orang Melayu dalam kegiatan perusahaan dan perniagaan. Ini kerana, dengan bantuan ini, produk yang dihasilkan oleh orang Melayu seperti tekstil yang merupakan antara hasil kerja tangan golongan pengusaha wanita berjaya sehingga keperingkat antarabangsa. Menurut beliau juga, peranan

Arts and Craft Society (TACS), Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A) dan *British Empire Exhibition (B.E.E)* dalam mewujudkan kerjasama antara pihak kerajaan Terengganu dilihat satu bentuk pencapaian yang cukup membanggakan kerana produk Terengganu diterima sehingga ke peringkat antarabangsa.¹ Pernyataan ini turut disokong oleh Syakila Yacob. Beliau menjelaskan bahawa sekiranya tiada kerjasama daripada pihak kerajaan, amat sukar untuk orang Melayu berjaya. Ini kerana, dasar kerajaan memainkan peranan yang cukup penting dalam mengatur strategi bagi memastikan segala produk yang dihasilkan oleh orang Melayu mencapai tahap yang tinggi. Sekiranya ia berjaya, kesan yang paling ketara ialah akan wujud sikap keusahawanan dalam kalangan mereka yang akhirnya melahirkan pelbagai produk yang berkualiti tinggi. Melalui produk ini, hasil pendapatan dan peluang kerja akan wujud.² Malah, Siti Rahmah Mohd. Noor turut menyatakan bahawa peranan yang dimainkan oleh badan kerajaan amat penting dalam memajukan kegiatan ekonomi dalam kalangan orang Melayu. Malah, sultan sendiri juga memainkan peranan yang cukup penting kerana berkuasa mutlak di atas segala dasar yang telah dibentuk bukan sahaja di Terengganu bahkan di negeri Melayu yang lain.³

Latar Belakang Pentadbiran Terengganu Secara Ringkas

Pentadbiran Negeri Terengganu pada awal abad ke-20⁴ boleh dianggap sebagai tempoh yang agak mencabar. Statusnya sebagai sebuah negeri yang berdaulat dan merdeka secara langsung menarik ramai pihak untuk memasuki fasa baharu ke Terengganu bagi menjalankan pelbagai agenda politik mahupun ekonomi terutamanya pihak kolonial British. Setelah Sultan Zainal Abidin III⁵ mangkat sekitar 1918, tampuk pemerintahan Terengganu digantikan pula oleh putera baginda Yang Dipertuan Muda Tengku Muhammad (1918-1920).⁶ Pada 24 Mei 1919, Terengganu menandatangani perjanjian dengan Kerajaan British ketika pemerintahan Sultan Muhammad. Berkuatkuasanya Artikel II⁷ Perjanjian ini, Terengganu akan menerima seorang pegawai British yang dikenali sebagai Penasihat British. Penasihat akan tinggal di Terengganu dan ditugaskan untuk menasihati semua perkara mengenai pentadbiran dan semua persoalan kecuali berkaitan agama Islam. Penasihat British yang pertama dilantik ialah J.L Humphreys.⁸ Beliau yang sebelum ini bertugas sebagai Ejen British di Terengganu mula berubah tugas apabila pelantikan berkuatkuasa serentak dengan tarikh perjanjian tersebut ditandatangani.⁹ Walau bagaimanapun, pertelingkahan antara Sultan Muhammad dan Sir Arthur Young¹⁰ berkaitan beberapa perkara menyebabkan baginda membuat keputusan untuk turun takhta daripada Kerajaan Terengganu. Kerajaan Terengganu telah mengisytiharkan perletakan jawatan Sultan Muhammad pada Mei 1920. Sebagai ganti, Jemaah Mesyuarat Kerajaan telah memutuskan Tengku Sulaiman, adinda Sultan Muhammad sebagai Sultan Terengganu dengan gelaran Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah (1920-1942).¹¹

Ketika tampuk pemerintahan Terengganu digantikan pula oleh Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah, proses peralihan dalam institusi politik dan ekonomi mula memperlihatkan perjalanan yang lebih lancar iaitu daripada berteraskan tradisional kepada moden walaupun pada peringkat awal, British beranggapan bahawa baginda juga merupakan seorang pemerintah yang lemah seperti Sultan Muhammad Syah II. Walau bagaimanapun, apa yang penting untuk diperjelaskan bukanlah mengenai pandangan-pandangan pihak British terhadap kepimpinan golongan elit Melayu di Terengganu, tetapi bentuk-bentuk perubahan ekonomi yang telah berjaya dibawa oleh mereka terutamanya terhadap perkembangan kegiatan perusahaan dan perniagaan orang Melayu antara tempoh 1900-1941. Berdasarkan kepada haireki pentadbiran Terengganu sekitar 1900, memperlihatkan bahawa

pentadbiran Terengganu turut dikelilingi oleh pegawai British yang dilantik untuk menjalankan beberapa tugas dalam pentadbiran. Pada ketika itu, terdapat seramai empat orang pegawai British yang terdiri daripada Penasihat British, Penolong Penasihat British, Pesuruhjaya Polis dan Jurutera Negeri. Dua belas tahun kemudiannya iaitu sekitar 1932, jumlah pegawai British yang berkhidmat bertambah seramai lapan orang. Manakala pada 1936, jumlah pegawai British meningkat kepada 13 orang dan seterusnya membawa peningkatan kepada 17 orang pada 1937.

Perkara penting yang ingin diperjelaskan di sini adalah mengenai jumlah pegawai British yang telah dilantik dalam tempoh 1900 hingga akhir 1941. Pelantikan jawatan ini memperlihatkan bahawa sememangnya telah berlaku pertambahan jumlah pegawai British hampir kesemua jabatan penting di Terengganu. Walau bagaimanapun, mereka tetap dibantu oleh pegawai-pegawai Melayu yang dilantik oleh Menteri Besar atas nasihat Jemaah Menteri dan Penasihat British untuk melicinkan urusan pentadbiran.¹² Pelantikan juga memperlihatkan pentadbiran pusat menjadi lebih kompleks.¹³ Ekoran kerjasama pegawai British dan pegawai Melayu dalam memajukan kegiatan perusahaan dan perniagaan orang Melayu di Terengganu, memperlihatkan pelbagai badan kerajaan mula ditubuhkan bagi memastikan perkembangan kegiatan perusahaan dan perniagaan orang Melayu berjalan lancar.

Badan-Badan Kerajaan dalam Memajukan Kegiatan Perusahaan dan Perniagaan Orang Melayu Di Terengganu, 1900-1941

Pejabat Bandaran Terengganu

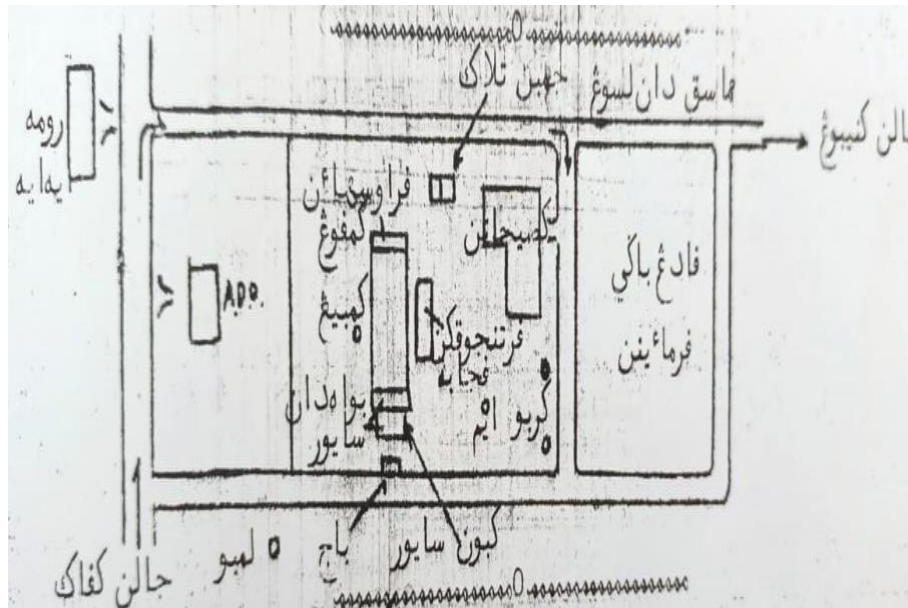
Proses perbandaran menjadi pelengkap kepada kemajuan ekonomi masyarakat bandar dan pedalaman.¹⁴ Selain berjaya mewujudkan peluang pekerjaan dan pertumbuhan ekonomi, bandaran atau Pejabat Perbandaran juga mampu membawa kemudahan prasarana yang lengkap kepada masyarakat tempatan. Ini kerana, kebanyakan bandar yang muncul berjaya membentuk susunan masyarakat yang baharu termasuk dalam bidang perkhidmatan saudagar, perniagaan, perdagangan dan juga bidang perusahaan kraftangan. Malah, dengan kemudahan asas yang disediakan di bandar-bandar, secara langsung mampu mendorong orang ramai menumpukan kegiatan perniagaan dan perusahaan walaupun kawasan yang didiami merupakan kawasan yang kecil.¹⁵

Perkembangan yang berlaku membawa bukti kukuh apabila penubuhan sebuah Pejabat Bandaran atau *Town Board* di Terengganu sekitar 1917.¹⁶ Pejabat Bandaran yang terdiri daripada beberapa pegawai Melayu misalnya Che Alias Abdul Hamid iaitu Ketua Pegawai Bandaran Daerah Kuala Terengganu dan Che Mohd Khalid Haji Abdul Rahman iaitu Ketua Pegawai Bandaran Daerah Kemasik menggambarkan bahawa Terengganu ketika itu telah pun mempunyai lantikan daripada orang Melayu dalam usaha memajukan negeri dan rakyat.¹⁷ Pelantikan Che Alias Abdul Hamid sebagai Ketua Pejabat Bandaran Kuala Terengganu setelah tamatnya tempoh perkhidmatan pegawai British di Terengganu iaitu Major H.S. Paterson pada tahun 1923. Kesan daripada pelantikan tersebut, jumlah peruntukan melibatkan hal ehwal masyarakat Terengganu meningkat daripada \$12,714 pada tahun 1922 kepada \$13,713 pada tahun 1923. Ini menunjukkan bahawa, kebajikan rakyat dan negeri amat penting ketika itu.¹⁸

Sejak bermula campur tangan Inggeris dalam pentadbiran Daerah Kemaman pada Jun 1924 hingga awal tahun 1930, segala pentadbiran yang berkaitan dengan kemajuan dan kebersihan termasuk di kawasan pekan Chukai, diletakkan sepenuhnya di bawah kelolaan pentadbiran daerah. Malah, pentadbiran turut dikendalikan secara langsung oleh beberapa Penasihat British dalam tempoh tersebut iaitu J.W. Simmons (April 1925-24 April 1927), W.M Millington (1927-1928) dan A.J Sturrock (1928-1930). Kewujudan unit pentadbiran antara Pegawai Melayu dan Pegawai British adalah berpunca daripada undang-undang “*Municiple Enactment Bil.5/ 1930*” oleh kerajaan pusat di Kuala Terengganu. Menurut enakman tersebut, setiap kawasan bandar atau pekan utama di dalam Negeri Terengganu akan diletakkan di bawah pentadbiran dan kelolaan satu jawatankuasa majlis (juma’ah) yang dikenali sebagai “Jawatankuasa Majlis Bandaran”. Ahli-ahli majlis tersebut terdiri daripada beberapa orang ahli rasmi yang diketuai oleh seorang pengerusi yang dikenali sebagai “Yang Dipertua Majlis Bandaran” dan beberapa orang Pegawai British.¹⁹ Pelantikan ini telah membawa kepada sejumlah 286 orang pegawai Melayu lelaki dan seorang pegawai wanita Melayu dalam sistem pentadbiran Terengganu sekitar tahun 1921.²⁰

Secara umumnya, antara tugas penting yang dikendalikan oleh Pejabat Bandaran ialah mengawasi kebersihan bandar, menjaga keselamatan dan mengawal kesihatan penduduk serta merangka projek-projek untuk memajukan kawasan bandar dan luar bandar dalam aspek ekonomi mahupun sosial.²¹ Perkara ini dapat dibuktikan apabila fungsi sebuah padang diusahakan sebagai salah satu kawasan untuk masyarakat tempatan menjalankan kegiatan penjualan hasil-hasil perusahaan. Antara pegawai Melayu yang terlibat dalam usaha ini ialah Tuan E.N. Dimmock (Ketua Am Pejabat Bandaran Terengganu), Orang Kaya Indra Pahlawan (Naib Ketua Am Pejabat Bandaran Terengganu), Tengku Jaya Pekerma (Ahli Jawatankuasa), Engku Bijaya Sura (Ahli Jawatankuasa) dan Tuan Haji Kassim (Setiausaha). Perana yang dimainkan oleh pegawai-pegawai yang dilantik telah menyebabkan sebuah padang iaitu Padang Limbong telah dibina pada tahun 1935. Kawasan padang ini dibuka lebih kurang suku batu daripada kawasan cukai Kastam Terengganu dengan keluasan 16 ekar. Sebelum terbinanya Padang Limbong, pada tahun 1934 kawasan tersebut dipenuhi dengan semak-samun. Memandangkan padang tersebut mempunyai keluasan tanah yang luas, maka pihak Bandaran melakukan aktiviti menebas dan meratakan kawasan tersebut terlebih dahulu sebelum kegiatan ekonomi dijalankan.²² Pelan hala tuju yang dijalankan oleh pihak Bandaran dengan membuka sebuah padang untuk aktiviti pameran kraftangan, secara langsung memperlengkapkan sasaran kerajaan ke arah memajukan kegiatan perusahaan dan perniagaan ketika itu. Peranan yang dimainkan oleh pihak Bandaran Terengganu mempunyai persamaan dengan pihak Bandaran Kuala Lumpur apabila Padang Lumba Kuda turut dijadikan sebagai salah satu kawasan bagi pertunjukan ‘barang-barang perbuatan atau pertukangan Melayu’ pada tahun 1924.²³

Gambar 1: Keadaan Susunan Produk Perusahaan Tangan, Hasil Pertanian dan Sebagainya di Kawasan Padang Kuala Dungun pada Tahun 1940

Sumber: *Agricultural Show 1940, C.L.M 191/40*

Bagi melancarkan lagi aktiviti pameran dalam kalangan orang Melayu, Pejabat Bandaran turut bekerjasama dengan *Native Arts and Crafts Section* untuk mempromosikan produk-produk perusahaan dan perniagaan pada ketika itu. Sekiranya tiada aktiviti promosi, produk perusahaan orang Melayu sukar dikenali oleh masyarakat luar.²⁴ Langkah-langkah yang dijalankan pihak Pejabat Bandaran Terengganu terhadap usaha-usaha memajukan kegiatan perusahaan dan perniagaan tidak terhenti sekadar membina kemudahan berasaskan padang, malah pasar juga berperanan penting sebagai pelengkap kepada kemajuan ekonomi perusahaan dan perniagaan dalam kalangan orang Melayu.²⁵ Pada tahun 1935, pihak Pejabat Bandaran mula menjadikan Pasar Mingguan²⁶ sebagai transformasi ekonomi perusahaan dan perniagaan dalam kalangan orang Melayu. Antara Pasar Mingguan yang diadakan ialah di Kampung Binjai Rendah Kemaman, Jerneh Besut, Pekan Ahad Ayer Puteh Kemaman, Bukit Payung Kuala Terengganu, Kampung Gelogor Raja Kuala Terengganu, Kampung Manir dan di beberapa kawasan lain.²⁷

**Gambar 2: Suasana Pameran dan Pertunjukan di Negeri Terengganu
di Kawasan Padang**

Sumber: Arkib Negara Malaysia, Kuala Lumpur

Oleh kerana matlamat kerajaan adalah bagi mewujudkan persekitaran perniagaan dalam kalangan orang Melayu, pada tahun 1936 J.E. Kempe mula mencadangkan agar Pasar Mingguan ini turut dibuka kepada orang Cina²⁸ yang bermastautin tetap di Terengganu. Ini kerana, bagi pandangan beliau orang Cina juga mempunyai pengalaman yang luas dalam aktiviti penjualan barangan. Antara barangan yang biasa diniagakan ialah tekstil dan tembaga.²⁹ Kesannya, berlaku pertambahan jumlah orang Cina ke Terengganu seramai 7,246 bermula tahun 1921:³⁰

“Saya tidak piker boleh mendatangkan ke-faedahan yang besar bagi orang-orang Melayu jika tidak di-benarkan lain-lain bangsa berdagang di-situ. Saya piker nyata-lah orang-orang Melayu juga yang mendapat faedah jika lain-lain bangsa menjual di-dalam pasar ini mithal-nya orang-orang Melayu biasa-nya tidak pernah menjual kain baju ditempat itu yang demikian jika di-benarkan orang Cina menjual tentulah faedahnya terpulung kepada orang Melayu juga. Pada pikiran saya di-dalam negeri Perak pasar-pasar itu ada terbuka kepada sekalian bangsa menjual dan nampaknya orang-orang Melayu ada mendapat faedah daripada penjualan mereka itu”. – J.E. Kempe.³¹

Selari perkembangan itu, Pasar Mingguan turut dibuka di Lubok Nibong Kemaman berhampiran kawasan perlombongan *Nippon Mining Company*. Kawasan yang dilihat amat sesuai kerana mempunyai kemudahan infrastruktur seperti kereta api dan diperlengkapkan dengan jalan-jalan baharu, secara langsung menjadi perhatian pihak kerajaan sebagai salah satu kawasan perkembangan ekonomi negeri. Tambahan pula, kebanyakan pengunjung gerai dikunjungi oleh pekerja-pekerja lombong.³² Perniagaan di-pasar yang diwujudkan semata-

mata hendak menjual perkakas dan perusahaan yang dijalankan oleh anak-anak Melayu dari mana-mana kampung di Terengganu.³³

Sebagai teras merealisasikan agenda pihak kerajaan, pada 23 Jun 1936 Duli Yang Maha Mulia Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah dengan diiringi Yang Berhormat Datuk Menteri Besar dan Penasihat British iaitu J.E. Kempe serta beberapa pegawai Melayu yang lain turut memberikan komitmen dalam usaha mentransformasikan negeri dengan mengadakan lawatan di setiap pameran perusahaan di kawasan Jajahan Timur.³⁴ Tahap pencapaian tinggi dengan penyertaan sekurang-kurangnya 400 orang peniaga dan pengusaha dalam setiap aktiviti pameran dan penjualan yang dijalankan secara langsung menarik minat Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah untuk menjadi tunjang kemajuan kepada orang Melayu.³⁵

Gambar 3: Wanita Melayu Sedang Menjalankan Urusan Jual Beli di Kawasan Pasar

Sumber: Muzium Negeri Terengganu

Terengganu Arts and Craft Society (TACS)

Penubuhan *Terengganu Arts and Craft Society (TACS)* seawal tahun 1930 oleh Mrs. Margaret L. Dalley sebagai pengarah, merupakan salah satu usaha pihak kerajaan dalam memajukan kegiatan perusahaan dan perniagaan orang Melayu di Terengganu. Pada pertengahan tahun 1930, TACS mula mengambil langkah utama dengan menjalankan kegiatan promosi hasil perusahaan dan perniagaan orang Melayu sehingga ke Negara-negara Eropah. Antara hasil perusahaan yang begitu diminati untuk dipasarkan ialah tekstil.³⁶ Usaha yang dilakukan ialah dengan menetapkan penggunaan warna dan kain yang berkualiti dalam kegiatan perusahaan tekstil seperti sarong sutera dan kain songket serta menyelaraskan harga agar berpatutan dan lebih murah berbanding negeri-negeri Tanah Melayu yang lain.³⁷ Perubahan yang dibawa iaitu daripada penggunaan warna tradisional kepada penggunaan warna yang lebih berkualiti iaitu kimia kerana lebih cepat proses pengeringan, dianggap sebagai salah satu usaha baik dilakukan bagi memastikan kain yang akan dipasarkan lebih berkualiti. Tindakan yang dijalankan oleh TACS agar sarong sutera dan kain songket dipamerkan dalam setiap pameran, secara langsung memperlihatkan bahawa kedua-dua produk ini mempunyai nilai dan kualiti yang amat tinggi “*they look rather fine especially when the electric light falls on the gold threaded cloth*”. Konsep penghasilan yang berkualiti,

kemas dan menarik dengan menggunakan benang emas ternyata mampu menonjolkan daya kreativiti dalam kalangan pengusaha Melayu pada ketika itu.³⁸

Usaha yang dilakukan oleh TACS, berjaya membawa masuk tekstil di bawah senarai produk pilihan atau *Village Industries Section*.³⁹ Ini kerana, kebanyakan produk yang termasuk di bawah *Village Industries Section* merupakan produk yang sentiasa memperoleh anugerah pingat emas dan perak dalam setiap pertandingan yang disertai. Selain tekstil, terdapat beberapa produk lain di bawah *Village Industries Section* iaitu tembaga, minyak kelapa kering, nyor kering jemor matahari, nyor kering salai, perahu, padi, ikan kering dan sebagainya.⁴⁰

Gambar 4: Hasilan Tenunan Songket Pengusaha Wanita Terengganu

Sumber: Muzium Negeri Terengganu

Kejayaan TACS dengan mengadakan publisiti dan promosi ketika pameran diadakan di seluruh Tanah Melayu turut membuktikan bahawa itulah kelangsungan usaha yang dilakukan oleh TACS. Sekiranya kegiatan perusahaan mencapai kedudukan kewangan yang kukuh, pasti perkembangannya akan terus berada di tahap yang stabil dan akhirnya kemajuan tersebut akan turut dinikmati oleh pengusaha terutamanya kepada golongan wanita Melayu.⁴¹ Antara pengusaha wanita yang terlibat dalam kegiatan pameran yang dijalankan ialah Inche' Kelsom binti A.Rahman (bertenun Kain Class I), Inche' Munah binti A. Rahman (bertenun Kain Songket), Munah binti Man (menjual ikan kering) dan beberapa pengusaha wanita yang lain. Kesan penglibatan mereka dalam pameran di Kuala Lumpur yang diadakan pada tahun 1934, berjaya memperoleh keuntungan sebanyak \$4,000.⁴² Sehubungan itu, melihat kelebihan yang ada pada TACS, pihak kerajaan mula menjadikan TACS sebagai gedung atau ibu pejabat penjualan produk-produk perusahaan yang berkualiti untuk pasaran tempatan dan pasaran luar. Tidak sekadar permintaan dari Semenanjung Tanah Melayu yang diterima, malah permintaan dari Sarawak turut dijadikan sebagai salah satu keuntungan dan pendapatan yang utama pada ketika itu.⁴³

Selain di Kuala Terengganu, TACS turut mengasaskan keuntungan pengeluaran produk tekstil, tembaga dan perahu di Kemaman, Chukai dan juga Paka.⁴⁴ Syarikat Hitherto Kuala Terengganu merupakan antara syarikat yang memberikan fokus kepada penghasilan produk kraftangan yang berasaskan tembaga dan tekstil kerana produk tempatan berkenaan mempunyai potensi yang cukup besar untuk dikembangkan bagi menjana pendapatan yang lebih lumayan.⁴⁵ Sebagai seorang pengarah TACS, Mrs. Margaret L. Dalley turut menggalakkan agar orang Melayu yang terlibat dalam kegiatan pameran yang dianjurkan. Bagi pandangan beliau, dengan penyertaan mereka dalam pameran yang dianjurkan, mampu membawa pertumbuhan pendapatan untuk golongan kelas pengusaha. Sebagai langkah merealisasikan usaha beliau ke arah memajukan kegiatan perusahaan tangan dan pameran yang dianjurkan, beliau mula bertindak memohon dana daripada pihak kerajaan sebanyak \$319.00 untuk menyediakan 'kain benang mas' dan \$302.90 untuk memperoleh sutera mentah serta membuat pembayaran kepada *Imperial Chemical Industry* (ICI). Bayaran kepada ICI bertujuan untuk menjalankan kaedah pewarnaan yang lebih cepat untuk menghasilkan kain sutera. Selain itu, sejumlah \$350.00 turut diperuntukkan kepada Dato' Indra atau Orang Kaya Indra Pahlawan yang merupakan Naib Ketua Am Pertunjukan Terengganu.⁴⁶ Untuk merealisasikan agenda negeri bagi memastikan tekstil dan beberapa produk yang lain seperti tembaga dikenali, pihak kerajaan Terengganu bersetuju dengan cadangan TACS untuk menyertai pameran di Scotland pada tahun 1938.

Memandangkan Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah merupakan penaung di bawah TACS, maka sasaran utama produk Terengganu yang dipilih perlu dipamerkan di pameran antarabangsa. Baginda menyokong penuh penyertaan Terengganu dalam pameran yang diadakan di Scotland. Penerimaan produk Terengganu sehingga ke peringkat antarabangsa secara langsung mendapat pengiktirafan di dalam Rekod Negeri Terengganu.⁴⁷ Malah, modal juga disalurkan sebanyak \$2,000 kepada pihak jawatankuasa sebagai langkah persediaan ke Scotland melalui *Surprise Account Terengganu*.⁴⁸ Pada 1940, sekali lagi pameran perusahaan diadakan di Scotland dengan peruntukan modal sebanyak \$1641.61.⁴⁹ Namun, hanya berbeza sedikit berbanding pameran sebelumnya, sebanyak 17 helai kain sutera dan songket benang emas dipamerkan dalam pameran di Scotland untuk kali kedua.⁵⁰ Bagi memastikan pameran yang akan disertai berjalan lancar, Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah bersetuju melantik Pesuruhjaya Tinggi Tanah dan Galian Terengganu iaitu Tengku Wangsa dan Dato' Endera menjadi Jawatankuasa TACS. Kedua-dua wakil Terengganu ini telah menguruskan segala persiapan untuk ke Scotland Ketika itu.⁵¹

Selain peringkat antarabangsa, TACS turut membuka penyertaan kepada golongan pengusaha untuk menyertai Pameran Kraftangan di Kuala Lumpur pada 19 Ogos 1936. Berikut merupakan perbelanjaan yang digunakan oleh TACS untuk perbelanjaan pameran di Kuala Lumpur:

Jadual 1: Perbelanjaan Trengganu *Art and Craft Society (TACS)* dalam Pameran di Kuala Lumpur

Bil	Perkara	Nilai (\$)
1	Pendahuluan Kerajaan	2,500
2	Jumlah Barang Yang Dijual di Kuala Lumpur 1934	1,150
3	Jumlah Barang Yang Dijual di Kuala Lumpur 1935	1,480
4	Barang-barang lain yang telah dijual daripada Pameran di Kuala Lumpur	9,000
5	Jumlah besar barangan yang dijual	11,650

Sumber: Berkenaan Pekerjaan Memajukan Pertukangan Tangan, SUK. Tr. 811/1352

Selari dengan perkembangan pameran yang dianjurkan, ternyata dasar tersebut membuka peluang besar kepada peningkatan nilai keuntungan eksport sarong sutera sebanyak \$119,818 pada tahun 1934 berbanding \$33,919 pada tahun 1933.⁵² Pada tahun 1939, Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah bersetuju melantik Tengku Bijang Wangsa dan Dato' Indera Pahlawan yang merupakan pegawai kerajaan Trengganu sebagai Ahli jawatankuasa yang terdiri daripada orang Melayu dalam TACS. Segala pertunjukan yang melibatkan tembaga dan tenunan telah diuruskan oleh mereka.⁵³

Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A)

Penubuhan *Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A)* oleh Pesuruhjaya Tinggi Negeri Melayu iaitu Sir Shenton Thomas pada tahun 1930 dengan pelantikan seorang pengarah iaitu Mr. F. W. Douglas turut memberikan sumbangan besar terhadap perkembangan perusahaan dan perniagaan dalam kalangan orang Melayu.⁵⁴ Penubuhan M.A.H.A merupakan sebuah badan yang bertanggungjawab menganjurkan pameran di seluruh Tanah Melayu dan menggalakkan penglibatan masyarakat dalam kegiatan perusahaan dan perniagaan.⁵⁵ Ketua Jawatankuasa yang dilantik dalam M.A.H.A ialah terdiri daripada Sultan bagi setiap negeri.

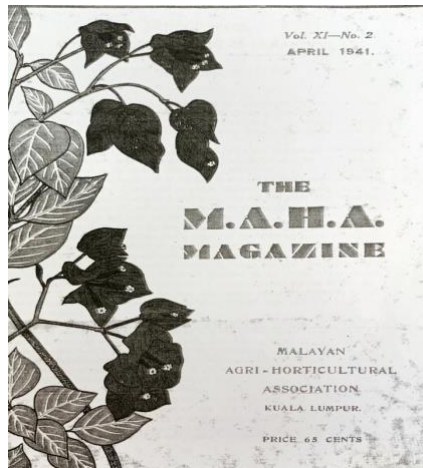
Jadual 2: Senarai Pelantikan Jawatankuasa Bagi Setiap Negeri Oleh *Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A)*

Negeri Melayu Bersekutu	Nama Sultan
Perak	Paduka Sri Sultan Abdul Aziz Al' Muktassim Billah Shah
Selangor	Sultan Hisanuddin Alam Shah ibni Al-Marhum Sultan Ala'idin Sulaiman Shah
Negeri Sembilan	Tuanku Abdul Rahman ibni Al-Marhum Tuanku Muhammad
Pahang	Al-Sultan Abu Bakar Ri'ayatu'ddin Al-Mu'da-dzam Shah
Negeri Melayu Tidak Bersekutu	Nama Sultan
Johor	Sultan Ibrahim
Kedah	Sultan Abdul Hamid Halimshah ibni Al-Marhum Sultan Ahmad Tajudin Mukarramsha
Kelantan	Sultan Ismail Alyu Nasi Al-Mohamadi ibni Al-Marhum Sultan Mohamed
Terengganu	Sultan Sulaiman Badrol' Alam Shah ibni Al-Marhum Sultan Zainal Abidin

Sumber: The *Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A)* Megazine, Volume XI, No 1-4, 1941.

Secara umumnya, persaingan besar terhadap produk-produk tempatan dengan produk luar secara langsung membuka peluang kepada badan ini untuk menggalakkan pengusaha agar terlibat dalam setiap pameran yang dianjurkan oleh M.A.H.A.⁵⁶ Bagi M.A.H.A, persaingan merupakan salah satu cara perniagaan yang terbaik dan mendorong pengusaha untuk menjadi lebih baik dan sentiasa berinovasi.⁵⁷ Kebanyakan pameran anjuran M.A.H.A melibatkan kos yang besar dan diuruskan oleh sultan-sultan yang dilantik.⁵⁸ Oleh itu, sebagai salah seorang Jawatankuasa dalam M.A.H.A, tidak mustahil Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah akan memastikan orang Melayu sama ada lelaki mahupun wanita terlibat penuh dengan kegiatan pameran yang dianjurkan. Menariknya, M.A.H.A turut berusaha memastikan segala produk yang dihasilkan oleh orang Melayu dikenali dengan memperkenalkan "*The M.A.H.A Magazine*" bagi tujuan promosi dan sebagai alat komunikasi dengan penggemar barangan kraftangan orang Melayu. Majalah yang turut dijual dengan harga \$0.30 kepada orang ramai turut bertujuan memberikan maklumat kepada mereka yang tidak dapat hadir ke pameran. Usaha-usaha yang dilakukan oleh M.A.H.A secara langsung banyak mendedahkan pengusaha tempatan dengan keadaan pasaran yang sebenarnya di samping memberikan gambaran prestasi yang dicapai dari semasa ke semasa dari segi pengeluaran produk.⁵⁹

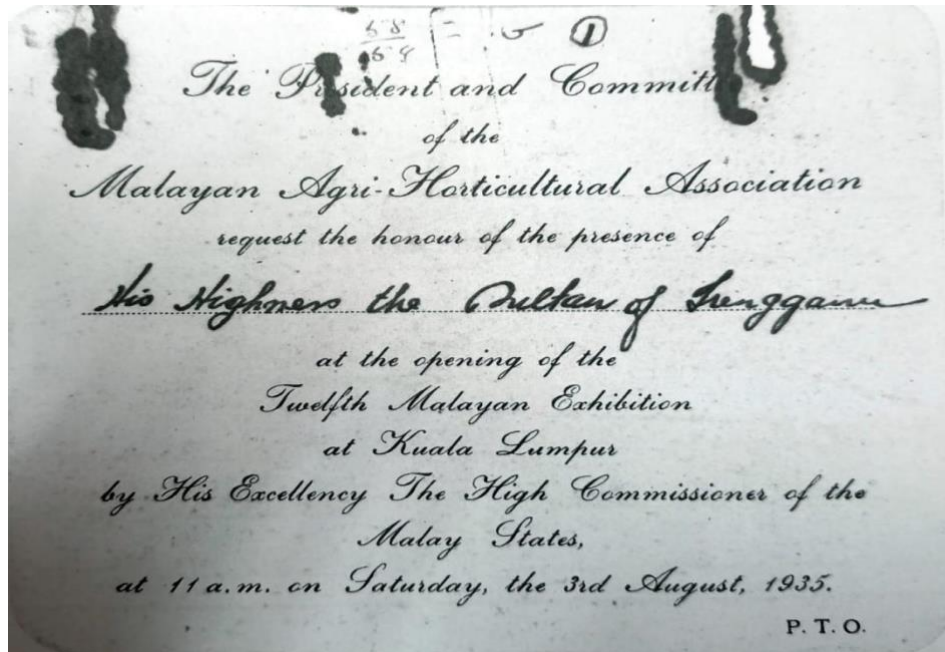
Gambar 5: *The M.A.H.A Magazine*

Sumber: The Malayan Agri-Horticultural Association (MAHA) Magazine, Vol.IX, No.1. Januari 1939

Kesan daripada usaha yang dilakukan oleh M.A.H.A, pada tahun 1927, jumlah pendapatan yang diperoleh dalam pameran anjuran M.A.H.A mencecah sehingga \$8,115.19 berbanding \$7,255.15 pada tahun 1926 dengan nilai pertambahan sebanyak \$859.24. Perbandingan nisbah semasa keuntungan dengan nisbah tahun yang sebelumnya secara langsung memberikan gambaran tentang prestasi semasa produk perusahaan tempatan.⁶⁰ Dari aspek kebergunaan maklumat dan pencapaian untuk meramalkan potensi pasaran pada masa hadapan, ternyata kewujudan M.A.H.A mampu memberikan jaminan keuntungan kepada pengusaha tempatan.⁶¹ Pameran kelima yang dianjurkan oleh M.A.H.A pada tahun 1927 turut mendapat permintaan yang tinggi dalam kalangan orang Melayu Terengganu pada ketika itu. Antara pengusaha yang terlibat dalam pameran M.A.H.A ialah Ali bin Ismail dan Mat bin Omar yang mahir dalam kegiatan perusahaan tembaga puteh, Jusoh bin A. Rahman yang mahir dalam pembuatan tembaga kuning dan Wan Abdul Rahman yang mahir dalam perusahaan menimbal perahu, turut menyertai pameran yang dianjurkan dengan bayaran yuran sebanyak \$5 seorang.⁶²

Gambar 6: Memorandum oleh Pihak M.A.H.A kepada Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah Sebagai Makluman Pameran ke-12 di Kuala Lumpur pada Tahun 1935

Sumber: Mempersilakan DYMM Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah Kerana Pertunjukan Yang Kedua Belas di Kuala Lumpur, SUK. Tr. 58/1354.

Selain memberikan tumpuan terhadap pengusaha tempatan, M.A.H.A juga mengasaskan sekolah-sekolah Melayu sebagai salah satu sumber penting untuk mengekalkan kegiatan perusahaan pada ketika itu.⁶³ Sebagai contoh penubuhan Sekolah Perempuan Tengku Ampuan Mariam telah pada 4 Mac 1937 di Terengganu. Penubuhan sekolah ini bertujuan melahirkan pelajar perempuan yang mahir dalam pelbagai kerja yang melibatkan penghasilan dan pewarnaan tekstil.⁶⁴ Kesan daripada langkah yang dijalankan oleh pihak kerajaan membawa sejumlah 7,136 pengusaha wanita Melayu dalam kegiatan perusahaan kain tenunan berbanding golongan lelaki iaitu 168 orang sahaja. Ini menunjukkan bahawa aktiviti yang berlangsung di Sekolah Tengku Ampuan Mariam membawa kepada pengalaman yang cukup besar apabila mereka mula mempraktikkannya apabila habis belajar di sekolah tersebut.⁶⁵

Jadual 3: Aktiviti-aktiviti yang berlangsung di Sekolah Tengku Ampuan Mariam

Aktiviti mencelup sutera-sutera dengan menggunakan cat yang tidak mudah luntur
Aktiviti bertenun dengan menggunakan benang sutera songket dan benang emas
Aktiviti menerat kain batik
Aktiviti mengayam daripada daun-daun tumbuhan
Aktiviti menjahit renda-renda bantal dan kerusi

Sumber: Pekerjaan Pertukangan Bagi Murid-murid Sekolah Perempuan Terengganu, 6 September 1938, SUK. Tr. 660/1357

British Empire Exhibition (B.E.E)

Dalam perkembangan yang lain, kerajaan terus memberikan penekanan terhadap kegiatan perusahaan dan perniagaan dalam usaha untuk meningkatkan pendapatan orang Melayu. Usaha seterusnya ialah membentuk kerjasama antara kerajaan Terengganu dengan *British Empire Exhibition (B.E.E)*⁶⁶ terutamanya dari aspek pemasaran dan pameran produk-produk tempatan.⁶⁷ B.E.E yang diketuai Ronald Morell amat berminat dengan segala bentuk tekstil yang dihasilkan oleh orang Melayu di Terengganu.⁶⁸ Kemewahan kain dan teknik pembuatan yang kemas membentuk penawaran oleh B.E.E kepada Kerajaan Terengganu untuk menyertai pameran terbesar terbesar di Wembley Park, London pada tahun 1924.⁶⁹ Cadangan yang turut dipersetujui oleh TACS ternyata membuka peluang kepada Terengganu untuk mempromosikan produk-produk keluaran yang dihasilkan oleh pengusaha tempatan.⁷⁰ Sebagai sokongan, peruntukan sebanyak \$5,000 telah diluluskan oleh Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah untuk ke pameran di Wembley Park, London.⁷¹ Selain berminat dengan hasil-hasil kraftangan Melayu, B.E.E juga berminat dengan muzik dan joget gamelan yang dimainkan oleh orang Melayu di Terengganu.⁷² Tidak sekadar menggalakkan pengusaha dari Terengganu menyertai pameran yang akan diadakan, B.E.E turut menggalakkan pengusaha dari Negeri-negeri Selat, Negeri Melayu Bersekutu dan Negeri-negeri Melayu Tidak Bersekutu. Penyertaan pengusaha dari negeri-negeri yang terpilih telah digabungkan di bawah kategori *Malaya Pavilion*. Dalam pameran tersebut juga, terdapat empat kategori⁷³ penyertaan yang boleh dipilih.⁷⁴

Pada tahun 1938 B.E.E menubuhkan *Malaya Court*⁷⁵ bagi mempamerkan produk-produk tempatan di luar Negara. *Malaya Court* diketuai oleh Mr. W. N. Sands dan dibantu oleh Mr. de la Mare Norris. Kedua-dua pegawai yang dilantik mempunyai pengalaman yang cukup besar di Jabatan *Agri-culture* Malaya dan melalui pengalaman tersebut, konsep pameran mula dipelbagaikan.⁷⁶ Malah, usaha lain yang dilakukan ialah menjadikan tempat pameran lebih menari seperti memasang sistem pencahayaan di tempat pameran yang dikenali sebagai *Arts and Crafts Gallery*. Di *Arts and Crafts Gallery* ini akan dipamerkan tekstil seperti sutera, tenunan benang emas dan kain sarong.⁷⁷ Selain pelantikan sultan, Mr. O.T. Faulkner yang merupakan Penasihat Pertanian Terengganu turut dilantik sebagai pegawai yang bertanggungjawab mengumpul barang-barang pameran yang utama seperti

barang pertanian, barang seni dan kraftangan, barangan sekolah-sekolah di Tanah Melayu dan sebagainya.⁷⁸

Peningkatan produktiviti dapat dilihat apabila sebanyak lima helai kain sutera dan kain songket yang berkualiti dihasilkan oleh pengusaha Melayu berjaya dipamerkan di Teater Fesyen, London.⁷⁹ Ternyata usaha-usaha yang dilakukan oleh B.E.E mampu membuktikan bahawa inovasi yang terdapat dalam kalangan pengusaha tempatan berupaya untuk melakukan transformasi sehingga ke peringkat yang lebih tinggi. Kejayaan pengusaha kecil yang mempunyai ciri-ciri “entreprise” dan sanggup menanggung sebarang risiko berjaya dibuktikan setelah produk tekstil dari Terengganu terpilih sebagai salah satu produk pameran terbesar apatah lagi pameran tersebut diadakan di sebuah bandar besar seperti London. Pengiktirafan ini sekali gus memperlihatkan bahawa produk keluaran Terengganu sememangnya mempunyai nilai komersial yang amat tinggi pada ketika itu.⁸⁰

Gambar 7: Kain-kain Sutera Dipamerkan di Malaya Court Empire Exhibition 1938

Sumber: *The Malayan Agricultural Journal*, Kuala Lumpur: Caxton Press LTD, Jil. 27, 1939, hlm. 174.

Pejabat Perusahaan dan Perniagaan (Trade and Industry's Office)

Pada tahun 1941, kerajaan turut menubuhkan Pejabat Perusahaan dan Perniagaan (*Trade and Industry's Office*) di Terengganu dan melantik Tengku Muda Mohamed sebagai pengurus pejabat. Matlamat penubuhan Pejabat Perusahaan dan Perniagaan adalah untuk membangunkan semula mana-mana perusahaan atau perniagaan yang kurang maju di Terengganu. Antara pengusaha dan perniagaan yang menerima bantuan daripada Pejabat Perusahaan dan Perniagaan dalam memajukan kegiatan perusahaan ialah Che Sue. Beliau yang merupakan seorang penenun hebat sekitar 1941 mula menerima bantuan daripada Pejabat Perusahaan dan Perniagaan dalam menguruskan stok kain kapas dan benang untuk

pengeluaran tekstil dengan kuantiti yang besar. Selain menyalurkan bantuan kepada pengusaha-pengusaha yang memerlukan, Pejabat Perusahaan dan Perniagaan turut memberikan bantuan bulu biri-biri yang diimport dari Jepun untuk menghasilkan baju sejuk kepada pengusaha tempatan. Malah pihak kerajaan juga bersetuju untuk mempromosikan 12 daripada 22 helai kain sarong yang dihasilkan oleh Che Sue sebagai langkah membantu pengusaha-pengusaha tempatan dari segi kegiatan promosi.

Selain perusahaan tenunan, usaha terhadap pembangunan perusahaan tembaga putih dan besi turut diketengahkan. Perkembangan perusahaan besi di beberapa daerah seperti Dungun, Besut dan Kuala Terengganu secara langsung mampu membekalkan keperluan utama kepada peladang dan petani terutamanya dalam penghasilan cangkul dan parang untuk tujuan pertanian. *Public Works Department* turut mencadangkan agar hasil-hasil pengeluaran dijual kepada golongan petani dan peladang dengan harga yang murah bagi mengurangkan kos pembelian. Di Kuala Terengganu, kawasan yang maju dalam perusahaan besi ialah Pulau Kambing. Perkembangan yang berlaku dalam kegiatan perusahaan besi secara langsung menarik minat pengusaha-pengusaha tempatan untuk menjadikan kegiatan tersebut sebagai salah satu sumber pendapatan yang utama. Selain dieksport ke negara luar, perkakas-perkakas besi yang dihasilkan turut mendapat permintaan tinggi oleh Jabatan Kerja Raya sebagai peralatan penyelenggaraan.⁸¹

Pelantikan Tengku Muda Mohamed secara langsung membantu meningkatkan kecekapan dalam perkhidmatan di Pejabat Perusahaan dan Perniagaan. Bayaran gaji sebanyak \$400 dengan tawaran jawatan tetap adalah tertakluk di bawah *Estimate 1941* selaras dengan *Malaya Territorial Supplement* daripada *B.M.A Funds*. Malah, segala hasil keluaran akan dikenakan kadar bayaran yang berpatutan di bawah *Malaya Territorial Supplement*.⁸² Selain itu, usaha yang dilakukan oleh Pejabat Perusahaan dan Perniagaan (*Trade and Industry's Office*) juga telah membawa kepada wujudnya pelbagai perniagaan dalam kalangan orang Melayu sama ada lelaki mahupun wanita.

Jadual 4: Penglibatan Orang Lelaki dan Wanita dalam Pelbagai Lapangan Perusahaan dan Perniagaan di Terengganu 1900-1941

Jenis Perniagaan	Lelaki (Orang)	Wanita (Orang)
Mencelup Kain	14	11
Menjahit Pakaian	74	491
Membuat Bakul Rotan	73	95
Membuat Tikar	58	1,588
Membuka Kedai Perniagaan	1,000	1,639
Penjaja Pelbagai Barangan	265	1,516
Tukang Besi	124	-
Tukang Perusahaan Atap	135	516

Sumber: Report Banci Tahun 1921 (Laporan daripada British Adviser Office Trengganu).

Kesimpulan

Berdasarkan perbincangan di atas, dapat dirumuskan bahawa penubuhan Pejabat Bandaran Terengganu, *Arts and Craft Society (TACS)*, *Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A)*, *British Empire Exhibition (B.E.E)* dan Pejabat Perusahaan dan Perniagaan (*Trade and Industry's Office*) secara jelas memperlihatkan bahawa ia cukup membantu orang Melayu dalam usaha memajukan kegiatan perusahaan dan perniagaan. Ini kerana, sekiranya tidak wujud badan kerajaan yang bertanggungjawab, sukar bagi orang Melayu memasarkan segala produk yang dihasilkan kerana kekurangan modal. Langkah Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah meluluskan modal dalam pelbagai pameran dalaman dan antarabangsa berjaya memperlihatkan bahawa usaha baginda ke arah membantu orang Melayu dalam kegiatan perusahaan dan perniagaan. Berdasarkan pasaran ekonomi yang besar dan peningkatan nilai eksport, ternyata langkah-langkah yang dijalankan oleh beberapa badan kerajaan adalah sejajar dengan perkembangan yang berlaku. Transisi daripada sikap menolak kepada sikap yang lebih terbuka terhadap kerjasama yang dimainkan oleh pihak British membawa kesan yang cukup ketara apabila wujud ruang pekerjaan, pendapatan dan kedudukan kewangan yang lebih stabil kepada golongan lelaki dan golongan wanita. Malah, jelas memperlihatkan bahawa peranan-peranan yang dimainkan oleh badan kerajaan sama ada golongan elit Melayu dan pegawai-pegawai British di Terengganu sememangnya amat penting dalam usaha memajukan kegiatan perusahaan dan perniagaan sebelum Perang Dunia Kedua.

Penghargaan

Penulis ingin melahirkan penghargaan kepada Jabatan Kenegaraan dan Keusahawanan, Fakulti Pengajian Umum dan Pendidikan Lanjutan (FUPL) Universiti Sultan Zainal Abidin (UniSZA) atas galakan dalam penghasilan artikel ini.

Biodata

* **Norazilawati Abd Wahab (corresponding author)** (norazilawatiwahab@unisza.edu.my) merupakan Pensyarah di Jabatan Kenegaraan dan Keusahawanan, Fakulti Pengajian Umum dan Pendidikan Lanjutan (FUPL), Universiti Sultan Zainal Abidin (UniSZA), Terengganu.

** **Arba'iyah Mohd Noor** (arbaiyah@um.edu.my) merupakan Prof. Madya di Jabatan Sejarah, Fakulti Sastera dan Sains Sosial, Universiti Malaya.

*** **Ruzaini Sulaiman** (ruzaini@umt.edu.my) merupakan Pensyarah Kanan di Jabatan Kenegaraan dan Ketamadunan, Pusat Pendidikan Asas dan Lanjutan, Universiti Malaysia Terengganu, Terengganu.

**** **Ruhaizan Sulaiman** (ruhaizan@unisza.edu.my) merupakan Pensyarah Kanan di Jabatan Kenegaraan dan Keusahawanan, Fakulti Pengajian Umum dan Pendidikan Lanjutan (FUPL), Universiti Sultan Zainal Abidin (UniSZA), Terengganu.

Received: 24 Mei 2022

Reviewed: 30 Mei 2022

Accepted: 6 Jun 2022

Nota

¹ Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers 'A Study of the Rise and Decline of Traditional Manufacture*, Singapore: Stamford Press Pte. Ltd, 1996.

² Syakila Parween Yacob, 'Sejarah Perniagaan dan Keusahawanan: Halatuju Dalam Histiografi Malaysia', dalam Arba'iyah Mohd Noor (eds), *Persada Jauhari*, Kuala Lumpur: Penerbitan Universiti Malaya, 2012.

³ Siti Rahmah Mohd. Noor, Sejarah Perkembangan 'Cottage Industries' di Trengganu Dari Abad Ke-18 Hingga Ke Tahun 1970-an, Latihan Ilmiah, B.A., Jabatan Sejarah, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1977/1978.

⁴ Setelah Baginda Omar (1839-1876) mangkat, tampuk pemerintahan Terengganu digantikan dengan Sultan Ahmad II (1876-1881); kemudiannya abad ke-20 digantikan pula oleh Sultan Zainal Abidin III (1881-1918); Sultan Muhammad Syah II (1918); Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah (1918-1942). Untuk keterangan lanjut sila rujuk Arba'iyah Mohd Noor, 'Naskhah Sultan Omar dan Salasilah Kesultanan Terengganu', dalam Rogayah A. Hamid & Mariyam Salim (eds), Kesultanan Melayu Terengganu, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2006, hlm. 18-22.

⁵ Ketika pemerintahan Sultan Zainal Abidin III, Terengganu menerima pengaruh British. Pengaruh British bermula dalam pentadbiran Terengganu ekoran berkuatkuasa Perjanjian Bangkok yang ditandatangani pada 10 Mac 1909 antara Kerajaan Siam dan Great Britain. Artikel 1 Perjanjian tersebut mencatatkan bahawa Kerajaan Siam menyerahkan Terengganu (termasuk Kelantan, Kedah dan Perlis) kepada Great Britain. Raja Siam menetapkan tarikh bagi British untuk mengambil alih negeri-negeri Melayu ini; Terengganu pada 24 Julai 1909, Kelantan 19 Julai 1909 dan Kedah pada 19 Ogos 1909. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Abdullah Zakaria Ghazali, *Pentadbiran Tentera Jepun dan Thai Di Terengganu 1942-1945*, Kuala Lumpur: Penerbitan Universiti Malaya, 1996, hlm. 9-10.

⁶ Sultan Zainal Abidin III mangkat pada 26 November 1918 dalam usia 55 tahun, 2 bulan, 25 hari. Setelah kemangkatan baginda, tampuk pemerintahan Terengganu digantikan oleh Tengku Muhammad yang sebelum ini bergelar Yang Dipertuan Muda. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Shaharil Talib Robert, "The Terengganu Ruling Class in the Late Nineteenth Century", *JMBRAS*, Jil.50, No. 2, 1977, hlm. 413: Rujuk juga Muhammad Yusoff Hashim, *Terengganu Darul Iman: Tradisi Pensejarahan Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991, hlm. 117-118: Rujuk juga Abdullah Zakaria Ghazali, *Pejabat Sultan Istana Badariah, 1910-1946: Khazanah Kesultanan Terengganu Sepanjang Zaman*, Majlis Wacana Warisan, Dewan Mandalika, Muzium Negeri Terengganu, 30 Oktober 2008, hlm. 11-12.

⁷ Perjanjian 1919 membatalkan Artikel II Perjanjian 1910 dan digantikan dengan satu artikel baru yang berbunyi "His Highness the Sultan of Terengganu will receive and provide a suitable residence for a British Officer to be called the British Advisers, who shall live within the state of Terengganu, and whose advice must be asked and acted upon in all matters effecting the general administration of the country and all question other than those touching the Muhammadan Religion": Untuk keterangan lanjut sila rujuk Annual Report Terengganu 1919, hlm. 15.

⁸ J.L. Humphreys merupakan Penasihat British Terengganu yang pertama dilantik setelah berkuatkuasanya Perjanjian 24 Mei 1919. Dengan pelantikan beliau, gelaran 'wakil' bagi pegawai-pegawai British yang ditempatkan di Terengganu telah bertukar kepada taraf 'Penasihat' yang membawa maksud, bidang kuasanya lebih luas berbanding bidang kuasa yang ditetapkan berdasarkan kepada status 'wakil'. Berkuatkuasanya perjanjian ini secara langsung memperlihatkan bahawa wujud satu bentuk hubungan antara Kerajaan Terengganu dengan Kerajaan British. Pelantikan tersebut turut membawa kepada status pemberian gaji kepada Penasihat British iaitu sebanyak \$857.14. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Annual Report Terengganu 1915, hlm. 6. Rujuk juga Syed Mahadzir Syed Ibrahim, *365 Hari Dalam Sejarah Malaysia*, Jil. 1 (Januari-Jun), Selangor: Pekan Ilmu Publications Sdn. Bhd, 2010, hlm. 691.

⁹ Surat Arthur Young kepada Sultan Muhammad, 16 Jun 1919, M.B.O.F. 203/1338.

¹⁰ Sir Arthur Young merupakan Pesuruhjaya Tinggi Negeri-negeri Melayu Bersekutu yang membentuk satu Suruhanjaya iaitu Suruhanjaya Bucknill yang terdiri daripada Sir Alexander Strachey Bucknill (mengetuai kumpulan penyiasat), Hayes Marriot dan Frederick Mitchell Elliot. Pembantunya pula terdiri daripada J.W. Simmons, Pesuruhjaya Tanah dan Galian Johor yang dilantik sebagai Setiausaha; Dr. J. Argyll, Profesor Sekolah Perubatan King Edward VII, Singapura sebagai Pegawai Perubatan; N.M. Hashim, Penterjemah Kanan Bahasa Melayu, Mahkamah Tinggi Singapura sebagai Penterjemah Bahasa Melayu dan J.T.N. Handy, Setiausaha Sulit Ketua Hakim Singapura sebagai kerani yang ditugaskan beberapa perkara seperti mentadbir Daerah Kemaman; mentadbir Penjara dan Kematian Orang-orang Salah Dalam Penjara; mengenakan tindakan Polis dan Mahkamah Terengganu terhadap kes Syed Muhammad atas kesalahan merogol Tengku Selamah. Pada bulan Julai 1918, Sir Arthur Young menyatakan kepada Sultan Zainal Abidin III untuk menubuhkan satu jawatankuasa penyiasat untuk kepentingan dan keselamatan Negeri Terengganu. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Abdullah Zakaria Ghazali, *Pentadbiran Tentera Jepun dan Thai di Terengganu 1942-1945*, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 1996, hlm. 13. Rujuk juga Abdullah Zakaria Ghazali, "Perubahan Pentadbiran Terengganu 1839-1941", *Jurnal Persatuan Sejarah Malaysia Cawangan Terengganu (WARISAN)*, Jil. 3, 1982, hlm. 48.

¹¹ Dalam tempoh 1920-1942, tampuk pemerintahan Terengganu telah pun digantikan dengan pemerintahan Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah. Pelantikan baginda sebagai sultan Terengganu dalam usia yang agak muda iaitu 26 tahun secara langsung memberikan cabaran yang agak kuat kepada baginda. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Salasilah Baginda Omar, hlm. 14.

¹² Abdullah Zakaria Ghazali, *Pentadbiran Tentera Jepun dan Thai di Terengganu 1942-1945*, hlm. 18. Dalam Memorandum daripada Setiausaha Kerajaan Terengganu kepada Naib Menteri Besar Kerajaan Terengganu pada 8 Zulkaedah 1342 turut memperihalkan nama-nama dan bayaran gaji mengenai pegawai-pegawai British yang telah dilantik dalam pentadbiran di Terengganu. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Nama-nama Pegawai Puteh Yang Berjawatan Di dalam Trengganu, M.B.O.F. 904/1342.

¹³ Terengganu Annual Report A.H. 1438 (8th June 1929-27th May 1930), hlm. 16.

¹⁴ Tatiana A. Denisova, *Refleksi Historiografi Alam Melayu*, Kuala Lumpur: Penerbitan Universiti Malaya, 2011, hlm. 223.

¹⁵ Wan Abdul Kadir Wan Yusoff, "Bandar Sebagai Pusat Pembangunan Budaya: Penglibatan Orang Melayu", *Jurnal Pengajian Melayu*, Jil. 13, 2003, hlm. 71.

¹⁶ Trengganu Annual Report 1917, hlm. 8.

¹⁷ Trengganu Annual Report 1917, hlm. 34.

¹⁸ Trengganu Annual Report 1917, hlm. 14.

¹⁹ Annual Report Social & Economy Progress States of Trengganu 1931, Government Printing Office, Singapore, 1932, hlm. 2-3. Rujuk juga Trengganu Government Gazette 1939, February 1939.

²⁰ Report Banci Tahun 1921, S.U.K Trengganu 463/134.

²¹ Annual Report Social & Economy Progress States of Trengganu 1934, Government Printing Office, Singapore, 1935, hlm. 14-15.

²² State Commissioner's Office Kemaman 1935, hlm. 12, B.A.T. 989/1936.

²³ Berikut merupakan kategori kumpulan pameran dan jenis kegiatan perusahaan yang dijalankan di pameran Kuala Lumpur: Pertama (Perusahaan Rotan dan Kayu); Kedua (Perusahaan Tenunan dan Jahitan); Ketiga (Perusahaan Tali (fibre)); Keempat (Perusahaan Tembikar seperti Pasu); Kelima (Perusahaan yang Melibatkan Penghasilan Peralatan Kebun); Keenam (Perusahaan Tembaga, Logam dan Perak) dan Ketujuh (Perusahaan yang Dihasilkan di Sekolah-sekolah Termasuk Penghasilan Perahu Melayu): Setiap penyertaan orang Melayu ke pameran di Ipoh akan disertakan dengan hadiah-hadiah yang lumayan. Contohnya bagi pengusaha yang mampu menghasilkan kain sarong sutera yang paling menarik dan halus buatannya akan menerima hadiah wang tunai sebanyak \$10 tempat pertama manakala tempat kedua akan menerima \$6. Hadiah yang diperuntukkan oleh pihak kerajaan merupakan salah satu usaha kerajaan agar masyarakat tempatan semakin berusaha untuk mengeluarkan produk-produk yang lebih baik untuk pasaran tempatan mahupun pasaran luar. Untuk Keterangan lanjut sila rujuk Agri-Horticultural Show and Track Exhibition Kuala Lumpur- Donation of a Prize by the Resident, SEL. SECT. 2302/1924.

²⁴ Pertunjukkan Tanah Melayu Akan Diadakan di Ipoh daripada 3 hingga 6 Ogos 1928, SUK. Kelantan 650/1928.

²⁵ Penyata Tahun Jajahan Ulu Trengganu Bagi Tahun 1935, hlm. 2. SUK. Tr. 683/1936.

²⁶ Tapak asal Pasar Mingguan ini dimiliki oleh bekas penghulu Kampung Binjai Rendah iaitu Mamat bin Suleiman. Dikatakan beliau mempunyai beberapa ekar tanah dan kerajaan Terengganu menyewa tapak tersebut untuk dijadikan sebagai kawasan Pasar Mingguan. Untuk memperoleh pendapatan melalui sewa tersebut, maka bayaran akan dipungut bagi setiap penjual dengan kadar 1 sen sehingga 2 sen. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Report of the Weekly Markets at Kuala Terengganu and Kemaman, 8 Ogos 1936, B.A.T 1028/1936.

²⁷ Pertunjukkan Perusahaan di Kemaman Tahun 1352, B.A.T 318/1352: Rujuk juga Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation, C.L.M 253/1352: Rujuk juga Development of Jerteh Village, C.L.M 306/1353.

²⁸ Orang-orang Cina telah lama berhijrah masuk ke Tanah Melayu terutamanya kerana perhubungan politik dan perdagangan. Perhubungan yang telah pun terjalin antara Negeri-negeri Melayu dan Kepulauan Melayu sejak abad ke-13 secara langsung membawa perkembangan orang Cina pada ketika itu. Di Terengganu, kedatangan orang Cina telah pun berlaku sejak 1800. Petempatan awal bermula terutamanya di Kuala Terengganu dan kemudiannya telah membawa kepada perkembangan ke seluruh Negeri Terengganu. Kedatangan awal orang Cina adalah lebih tertumpu kepada bidang perniagaan. Lama-kelamaan semakin ramai penduduk Cina di Terengganu telah membawa ahli keluarga mereka dan menetap terus di Terengganu. Bidang ekonomi perniagaan di Terengganu mula terbuka luas. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Cheong Mei Ngai, 'Sejarah Kedatangan Orang Cina di Kuala Terengganu Dari Tahun 1800-1940', Latihan Ilmiah, B.A., Jabatan Sejarah, Fakulti Sains dan Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Sains Malaysia, Bangi, 1990/1991, hlm. 21.

²⁹ Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation, C.L.M 253/1352.

³⁰ Kebenaran hanya kepada orang Melayu untuk menjalankan kegiatan perniagaan di Pasar Mingguan turut berlaku di Kedah pada 1936. Pada ketika itu, Tengku Yaacob iaitu putera kepada Sultan Kedah telah mengeluarkan satu memorandum yang menyatakan bahawa, hanya orang Melayu yang berasal dari Kedah

sahaja yang dibenarkan berniaga di Pasar Mingguan. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Report of The Weekly Markets at Kuala Terengganu and Kemaman, B.A.T. 1028/1936.

³¹Laporan ini disediakan oleh Che Abdul Rahman bin Dato' Jaya dan Tuan Collector of Land Revenue, Kemaman kepada Yang Berhormat Setiausaha Kerajaan Trengganu dengan Kesejahteraan 31 Julai 1936, Report of the Weekly Markets at Kuala Terengganu and Kemaman, B.A.T. 1028/1936.

³²Memorandum daripada Collector of Land Revenue Dungun kepada Majlis Tuan Commissioner of Lands & Mines Trengganu dengan Kesejahteraan 25 November 1935, Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation, C.L.M 253/1352.

³³Memorandum daripada Collector of Land Revenue Kemaman kepada Commussioner of Lands and Mines, Trengganu 24 November 1935, Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation, C.L.M 253/1352.

³⁴Memorandum daripada Setiausaha Kerajaan Terengganu kepada Yang Berhormat Pesuruhjaya Besar Jajahan Timur Kemaman dengan Kesejahteraan 5 Rejab 1355, Berkenaan Pekerjaan Memajukan Pertukangan Tangan, 29 Januari 1934, SUK. Tr. 811/1352.

³⁵State Commissioner's Office Kemaman 1935, hlm. 18, B.A.T. 989/1936: Rujuk juga Agricultural Show Kuala Trengganu 1936, C.L.M 197/1936: Rujuk juga Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation, C.L.M 253/1352.

³⁶Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers 'A Study of the Rise and Decline of Traditional Manufacture*, hlm. 248.

³⁷*The Malayan Agricultural Journal*, Kuala Lumpur: Caxton Press LTD, Jil. 27, 1939, hlm. 367.

³⁸Ibid.

³⁹Setelah penglibatan Terengganu dalam *Village Industries Section*, Kelantan dan Selangor turut terlibat kemudiannya dan turut memiliki pusat pameran tersendiri dalam pameran yang dianjurkan oleh MAHA. Ketika pameran dijalankan, pusat pameran Kelantan dan Terengganu menjadi tumpuan masyarakat tempatan kerana banyak mempamerkan produk-produk terkemuka. Malah, dengan adanya pusat pameran tersebut, ramai pengusaha wanita didapati berminat berkunjung ke pusat pameran untuk melihat produk-produk yang menarik terutamanya tekstil. Untuk keterangan lanjut sila rujuk, Agricultural MAHA Department-MAHA Magazine 1927-1941, CPR/M338 (323).

⁴⁰Malayan Agri-Horticultural Association (MAHA), 6th Malayan Exhibition, 3-6 August 1928, hlm. 44.

⁴¹Annual Report Social and Economy Progress of the People of Trengganu for the Year 1934, hlm. 31.

⁴²Memorandum daripada British Adviser Terengganu kepada Menteri Besar Terengganu 22 Februari 1935, Berkenaan Pekerjaan Memajukan Pertukangan Tangan, SUK. Tr. 811/1352.

⁴³Annual Report of Terengganu 1935, hlm. 23.

⁴⁴Trengganu Sessional Paper 1910-1940, C.O 840/2 (27).

⁴⁵Annual Report Social and Economy Progress of the People of Trengganu for the Year 1933, Singapore: Government Printing Office, 1934, hlm. 21.

⁴⁶Dato' Indera dan Tengku Wangsa telah dilantik sebagai Jawatankuasa Pertukangan tangan Terengganu. Sebarang perkara yang melibatkan penghantaran barang-barang pertukangan tangan ke pameran dalam dan luar negara akan di uruskan oleh Dato' Indera dan Tengku Wangsa pada ketika itu.

⁴⁷Memorandum daripada Datuk Indera Committee Pertunjukkan di Glasgow kepada Ketua Khazanah Besar Trengganu 2 May 1938, Pertunjukan Barang-barang British Empire yang Diadakan di Scotland, A.C 451/1937.

⁴⁸Penasihat British kepada Menteri Besar Terengganu, 15 Jun 1938 (1357), M.B.O.F, 172/1356.

⁴⁹Memorandum daripada Ketua Khazanah Besar Kerajaan Terengganu kepada Yang Berhormat Datuk Indera Pahlawan Setiausaha Jawatankuasa 14 Disember 1940, Pertunjukan Barang-barang British Empire yang Diadakan di Scotland, A.C 451/1937.

⁵⁰Memorandum daripada S.D. G.E. Cator (Malay House Trafalgar Square London) kepada Mrs. G.A. de. C. de Moubray, Hon Secretary Trengganu Arts and Craft Trengganu Malaya 19th September 1940, Pertunjukan Barang-barang British Empire yang Diadakan di Scotland, A.C 451/1937.

⁵¹Memorandum daripada Commissioner of Lands & Mines Trengganu kepada Setiausaha Kerajaan Trengganu dengan Amat Kesejahteraan, 28 Jun 1938. Trengganu Tekstil Trade and Transfer of Che Dol To Take Charge of Textile Factory, C.L.M 153/38.

⁵²Annual Report of Terengganu 1934, hlm. 21.

⁵³Commissioner of Land and Mines Appointed to be Committe for Trengganu Arts and Craft, C.L.M 177/1938.

⁵⁴Malayan Agri-Horticultural Association 1930 at Kuala Lumpur, S.U.K. Tr. 30/1348.

⁵⁵Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A), Volume 1, No. 1-4 dan Volume II, No. 1, 1927-1928, hlm. 142.

⁵⁶Malayan Horticultural Exhibition 1932 at Kuala Lumpur, SUK. Kedah. 192/1351.

- ⁵⁷ Memorandum daripada Penasihat British Terengganu kepada Yang Berhormat Menteri Besar Dengan Kesejahteraan 18 Jun 1933, Pertunjukkan Yang Kesepuluh Bagi Semenanjung Tanah Melayu, SUK.Tr. 164/1352.
- ⁵⁸ Forthcoming Tenth Malayan Exhibition to be held in Kuala Lumpur in August 1933, S.U.K. Kedah.3809/1351.
- ⁵⁹ Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A), Volume 1, No. 1-4 dan Volume II, No. 1, 1927-1928, hlm. 29.
- ⁶⁰ Ibid., hlm. 17.
- ⁶¹ Ibid., hlm. 29.
- ⁶² Ibid., hlm. 95.
- ⁶³ Ibid., hlm. 40.
- ⁶⁴ Hendak Diadakan Pelajaran Bertenun di Sekolah Tengku Ampuan Mariam, 10 September 1940. SUK.Tr. 922/1359: Rujuk juga Berkenaan Bagi Buka Sekolah Perempuan Pada hari Khamis Pukul 5 Petang, SUK.Tr. 146/1355.
- ⁶⁵ Report Banci Tahun 1921, S.U.K Trengganu 463/134 .
- ⁶⁶ Pameran British Empayer (British Empire Exhibition) telah memperuntukkan sebanyak £100,000 sehingga £500,000 setahun bagi tujuan pameran seluruh Tanah Melayu. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Propose British Empire Exhibition, H.C.O. 1544/1920.
- ⁶⁷ Huraian Makna Perkataan "The British Empire", M.B.O.F. 435/1352.
- ⁶⁸ Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers 'A Study of the Rise and Decline of Traditional Manufacture*, Singapore: Stamford Press Pte. Ltd, 1996, hlm. 246.
- ⁶⁹ Hendak Diadakan Pertunjukkan Besar Di London, M.B.O.F. 455/1340: Rujuk juga J.L. Humhreys (British Adviser Trengganu), The Annual Report of the British Adviser, Trengganu for the year 1924, hlm. 12.
- ⁷⁰ Penasihat British Terengganu turut memberikan satu memorandum kepada Pesuruhjaya Tinggi Negeri-negeri Melayu pada 2 November 1922, sebagai tanda persetujuan sekiranya Terengganu turut serta dalam pameran yang akan diadakan di London. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Participation by The Unfederated Malay States in The Forthcoming British Empire Exhibition Which is To Be Held at Wembley Park Near London in April to October 1924, H.C.O. Colonies 625/1922: Rujuk juga Federal Secretariat Secular No. 5-1924, British Empire Exhibition 1924, SEL. SECT. 719/1924.
- ⁷¹ Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A), L.O.T 41/1350.
- ⁷² Ahmad Omar Ibrahim, *Joget Gamelan Terengganu dan Pahang*, Kuala Lumpur: Penerbitan Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Warisan Malaysia, 2005, hlm 17.
- ⁷³ Empat kategori tersebut ialah Forestry; Agricultural; Mines dan Scenic. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Participation by The Unfederated Malay States in The Forthcoming British Empire Exhibition Which is To Be Held at Wembley Park Near London in April to October 1924, H.C.O. Colonies 625/1922.
- ⁷⁴ Memorandum daripada J. Lornie (Acting Colonial Secretary Straits Settlement) kepada M.E. Sherwood (Secretary High Commissioner for the Malay States, Singapore), British Empire Exhibition To Be Held in London 1921, H.C.O. 589/1338.
- ⁷⁵ Malaya Court telah menetapkan kategori khas bagi barang-barang pameran yang akan dipamerkan di Glasgow. Contohnya kategori *Arts and Crafts* mempunyai tujuh kategori seperti perusahaan tembaga, perusahaan parang dan keris, perusahaan bakul, perusahaan tekstil, pembuatan perahu dan sebagainya. Apa yang menarik untuk diperjelaskan di sini ialah sutera buatan Terengganu turut dipamerkan di Malaya Court. Jenis-jenis pembuatan sutera adalah berbeza di setiap negeri. Ini kerana, kebanyakan perusahaan sutera di Terengganu banyak menggunakan benang emas dan amat berkualiti tinggi. Pembuatan sutera Terengganu secara langsung membentuk satu pameran yang terkemuka ketika dipamerkan di London. Untuk keterangan lanjut sila rujuk *The Malayan Agricultural Journal*, Kuala Lumpur: Caxton Press LTD, Jil. 27, 1939, hlm. 172.
- ⁷⁶ Annual Report Social and Economy Progress of the People of Trengganu for the Year 1937, hlm. 31.
- ⁷⁷ Report on the Malaya Pavilion British Empire Exhibition 1924-1925, hlm. 5.
- ⁷⁸ Ibid., hlm. 166.
- ⁷⁹ *The Malayan Agricultural Journal*, hlm. 175.
- ⁸⁰ Ibid., hlm. 167. Rujuk juga Memorandum daripada British Adviser Trengganu kepada Yang Berhormat Ketua Khazanah Kerajaan Terengganu dengan Amat Kesejahteraannya 7 November 1939, Pertunjukan Barang-barang British Empire yang Diadakan di Scotland, A.C 451/1937.
- ⁸¹ Publics Work Department, ½ th Advance for 1936, B.A.T 54/1936.
- ⁸² Senior Civil Affairs Officer Trengganu, Trade and Industry in Terengganu, SUK. Tr. 194/1945.

Rujukan

Abdullah Zakaria Ghazali, *Pentadbiran Tentera Jepun dan Thai Di Terengganu 1942-1945*, Kuala Lumpur: Penerbitan Universiti Malaya, 1996.

Abdullah Zakaria Ghazali, Pejabat Sultan Istana Badariah, 1910-1946: Khazanah Kesultanan Terengganu Sepanjang Zaman, Kertas Kerja Majlis Wacana Warisan, Dewan Mandalika, Muzium Negeri Terengganu, 30 Oktober 2008.

Abdullah Zakaria Ghazali, "Perubahan Pentadbiran Terengganu 1839-1941", *Jurnal Persatuan Sejarah Malaysia Cawangan Terengganu (WARISAN)*, Jil. 3, 1982.

Alir Muda, "Sejarah Dearah Kemaman", Latihan Ilmiah, B.A., Jabatan Sejarah, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1977/1978.

A Selling Centre to be Opened for Malayan Art and Crafts in Singapore, SUK. Kedah, 208/1349.

Arba'iyah Mohd Noor, 'Naskhah Sultan Omar dan Salasilah Kesultanan Terengganu', dalam Rogayah A. Hamid & Mariyam Salim (eds), *Kesultanan Melayu Terengganu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2006.

Agri-Horticultural Show and Track Exhibition Kuala Lumpur- Donation of a Prize by the Resident, SEL. SECT. 2302/1924.

Agricultural Show Kuala Trengganu 1936, C.L.M 197/1936: Rujuk juga *Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation*, C.L.M 253/1352.

Agricultural MAHA Department-*MAHA Megazine 1927-1941*, CPR/M338 (323)

Ahmad Omar Ibrahim, *Joget Gamelan Terengganu dan Pahang*, Kuala Lumpur: Penerbitan Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Warisan Malaysia, 2000.

Annual Report Terengganu 1915.

Annual Report Terengganu 1919.

Annual Report Terengganu 1929.

Annual Report of Terengganu 1934.

Annual Report of Terengganu 1935.

Annual Report of Terengganu 1936.

Annual Report Social & Economy Progress States of Trengganu 1931, Government Printing Office, Singapore, 1932.

Annual Report Social and Economy Progress of the People of Trengganu for the Year 1933, Singapore: Government Printing Office.

Annual Report Social & Economy Progress States of Trengganu 1934, Government Printing Office, Singapore, 1935.

Annual Report Social and Economic Progress of the People of Trengganu for the Year 1934.

Annual Report Social and Economy Progress of the People of Trengganu for the Year 1937.

Ask for Assistance in Connection With an Investigation on the Various Malayan Art and Crafts, SUK. Kedah 1450/1346.

Assistance in Connection With An Investigation Which He is Carrying Out to Try and Examine the Trade Possibilities of The Various Malayan Arts and Craft, SUK. Kelantan 1631/1927.

British Empire Exhibition To Be Held in London 1921, H.C.O. 589/1338.

Cheong Mei Ngai, "Sejarah Kedatangan Orang Cina di Kuala Terengganu Dari Tahun 1800-1940", Latihan Ilmiah, B.A., Jabatan Sejarah, Fakulti Sains dan Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Sains Malaysia, Bangi, 1990/1991.

Commissioner of Land and Mines Appointed to be Committee for Trengganu Arts and Craft, C.L.M 177/1938.

Development of Jerneh Village, C.L.M 306/1353.

Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation, C.L.M 253/1352

Federal Secretariat Secular No. 5-1924, British Empire Exhibition 1924, SEL. SECT. 719/1924.

Forthcoming Tenth Malayan Exhibition to be held in Kuala Lumpur in August 1933, S.U.K. Kedah.3809/1351.

Handbook to British Malaya 1937.

Handbook to British Malaya, Native Industry, London: Waterlow and Song Ltd, 1926, Jil. XIV.

Huraian Makna Perkataan "The British Empire", M.B.O.F. 435/1352.

Hendak Diadakan Pertunjukkan Besar Di London, M.B.O.F. 455/1340.

J. L. Humhreys (British Adviser Trengganu), *The Annual Report of the British Adviser, Trengganu for the year 1924.*

Komiti Pertunjukan Singapura Telah Beri Satu Medal Kepada Kerajaan Terengganu Kerana Pertunjukan, L.O.T 98/1340.

Malayan Agri-Horticultural Association (MAHA), 6th Malayan Exhibition, 3-6 August 1928.

Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A), Volume 1, No. 1-4 dan Volume II, No. 1, 1927-1928, hlm. 138.

Malayan Agri-Horticultural Association 1930 at Kuala Lumpur, S.U.K. Tr. 30/1348.

Malayan Horticultural Exhibition 1932 at Kuala Lumpur, SUK. Kedah. 192/1351.

Malayan Agri-Horticultural Association (MAHA) Malayan Exhibition 17th – 30th August 1926.

Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A), Volume 1, No. 1-4 dan Volume II, No. 1, 1927-1928.

Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers 'A Study of the Rise and Decline of Traditional Manufacture*, Singapore: Stamford Press Pte. Ltd, 1996.

Memorandum daripada Collector of Land Revenue Dungun kepada Majlis Tuan Commissioner of Lands&Mines Trengganu dengan Kesejahteraan 25 November 1935, Establishment of Small Markets or Weekly Fairs For The Encouragement of Agricultural Cultivation, C.L.M 253/1352.

Memorandum daripada Setiausaha Kerajaan Terengganu kepada Yang Berhormat Pesuruhjaya Besar Jajahan Timur Kemaman dengan Kesejahteraan 5 Rejab 1355, Berkenaan Pekerjaan Memajukan Pertukangan Tangan, 29 Januari 1934, SUK. Tr. 811/1352.

Memorandum daripada Penasihat British Terengganu kepada Yang Berhormat Menteri Besar Dengan Kesejahteraan 18 Jun 1933, Pertunjukkan Yang Kesepuluh Bagi Semenanjung Tanah Melayu, SUK.Tr. 164/1352.

Memorandum daripada R. Clayton (British Adviser to the Government of Kelantan kepada The Director Co-operative Societies Department, F.M.S and S.S Kuala Lumpur 3 Januari 1928, Asks for

Malayan Agri-Horticultural Association (M.A.H.A), L.O.T 41/1350.

Memorandum daripada Datuk Indera Committee Pertunjukkan di Glasgow kepada Ketua Khazanah Besar Trengganu 2 May 1938, Pertunjukan Barang-barang British Empire yang Diadakan di Scotland, A.C 451/1937.

Memorandum daripada The Hon'ble The States Secretary Trengganu kepada Chairman The Malay Handicraft Centre Kuala Lumpur A.R. East Coast, Meeting of Trengganu Arts and Crafts Committee, SUK. Tr. 554/50.

Memorandum daripada Ketua Khazanah Besar Kerajaan Terengganu kepada Yang Berhormat Datuk Indera Pahlawan Setiausaha Jawatankuasa 14 Disember 1940, Pertunjukan Barang-barang British Empire yang Diadakan di Scotland, A.C 451/1937.

Nama-nama Pegawai Puteh Yang Berjawatan Di dalam Trengganu, M.B.O.F. 904/1342.

Meeting of Trengganu Arts and Crafts Committee, SUK.Tr. 554/50.

Muhammad Yusoff Hashim, *Terengganu Darul Iman: Tradisi Pensejarahan Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991.

Participation by The Unfederated Malay States in The Forthcoming British Empire Exhibition Which is To Be Held at Wembley Park Near London in April to October 1924, H.C.O. Colonies 625/1922.

Penasihat British kepada Menteri Besar Terengganu, 15 Jun 1938 (1357), M.B.O.F, 172/1356.

Pertunjukan Barang-barang British Empire yang Diadakan di Scotland, A.C 451/1937.

Pertunjukkan Tanah Melayu Akan Diadakan di Ipoh daripada 3 hingga 6 Ogos 1928, SUK. Kelantan 650/1928.

Penyata Tahun Jajahan Ulu Trengganu Bagi Tahun 1935, hlm. 2. SUK. Tr. 683/1936.

Pertunjukkan Perusahaan di Kemaman Tahun 1352, B.A.T 318/1352.

Publics Work Department, ½ th Advance for 1936, B.A.T 54/1936.

Propose British Empire Exhibition, H.C.O. 1544/1920.

Report on the Malaya Pavilion British Empire Exhibition 1924-1925

Report Penolong Adviser Atas lawatan ke Kuala Kemaman, M.B.O.F 231/1341.

Report Banci Tahun 1921 (Laporan daripada British Adviser Office Trengganu).

Senior Civil Affairs Officer Trengganu, Trade and Industry in Terengganu, SUK. Tr. 194/1945.

Shaharil Talib Robert, "The Trengganu Ruling Class in the Late Nineteenth Century", *JMBRAS*, Jil.50, No. 2, 1977.

Siti Rahmah Mohd. Noor, Sejarah Perkembangan 'Cottage Industries' di Trengganu Dari Abad Ke-18 Hingga Ke Tahun 1970-an, Latihan Ilmiah, B.A., Jabatan Sejarah, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1977/1978.

State Commissioner's Office Kemaman 1935, hlm. 12, B.A.T. 989/1936.

Syed Mahadzir Syed Ibrahim, *365 Hari Dalam Sejarah Malaysia*, Jil. 1 (Januari-Jun), Selangor: Pekan Ilmu Publications Sdn. Bhd, 2010.

Surat Arthur Young kepada Sultan Muhammad, 16 Jun 1919, M.B.O.F. 203/1338.

State Commissioner's Office Kemaman 1935, hlm. 18, B.A.T. 989/1936

Syakila Parween Yacob, 'Sejarah Perniagaan dan Keusahawanan: Halatuju Dalam Histiografi Malaysia', dalam Arba'iyah Mohd Noor (eds), *Persada Jauhari*, Kuala Lumpur: Penerbitan Universiti Malaya, 2012.

Pohon Kebenaran Wakil Menerima Pingat di Singapura, S.A 628/1358

Tatiana A. Denisova, *Refleksi Historiografi Alam Melayu*, Kuala Lumpur: Penerbitan Universiti Malaya, 2011.

The Malayan Agricultural Journal, Kuala Lumpur: Caxton Press LTD, Jil. 27, 1939.

The Malayan Agri-Horticultural Association (MAHA), The MAHA Magazine, Volume XI, No 1-4, 1941.

Terengganu Annual Report A.H. 1438 (8th June 1929-27th May 1930).

Trengganu Government Gazette 1939, February 1939.

Trengganu Sessional Paper 1910-1940, C.O 840/2 (27).

Report Banci Tahun 1921, S.U.K Trengganu 463/134

Report of the Weekly Markets at Kuala Terengganu and Kemaman, 8 Ogos 1936, B.A.T 1028/1936.

Report of The Weekly Markets at Kuala Terengganu and Kemaman, B.A.T. 1028/1936.

Wan Abdul Kadir Wan Yusoff, "Bandar Sebagai Pusat Pembangunan Budaya: Penglibatan Orang Melayu", *Jurnal Pengajian Melayu*, Jil. 13, 2003.